

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

F.Xalikov	
Ta'lim tizimida testologiyadan foydalanishning nazariy asoslarini takomillashtirishning pedagogik ahamiyati	211
A.A.Mirzayev	
Ibn al-Arabiyning tasavvufiy qarashlarining asosiy yo'nalishlari va yondashuvlari	217
S.A.Azamova	
Yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishda ekologik tarbiyaning samarali yo'llari va bosqichlari	223
M.I.Yusupova	
Expression of the concept of "Patriotism" in the russian-language media.....	231
M.M.Aralov	
OTM talabalarining grafik tayyorgarlikligini rivojlantirish vositasi sifatida	235
U.Abdullayeva	
Bo'lajak kimyo o'qituvchilarining metodik kompetentligini takomillashtirishda ekologik ta'lim va tarbiyaning ahamiyati hamda ularning qiyosiy tahlili	124
Y.J.Mirzaaxmedova	
Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida o'zbek musiqasi tarixiga doir bilimlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari	241
J.X.Boysunov	
Yoshlarda ma'naviy madaniyatini yuksaltirishning falsafiy mohiyati.....	246
B.I.Beshimov	
Jinoyatchilik ijtimoiy hodisa va uning tahlili	250
Z.N.Usmonov, M.A.Mirzajonova	
Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyat fani nazariy bilim asoslarini o'qitishni monitoringi	255
M.X.Raxmonova, M.O.Karimova	
Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy potensialini pivojlantirishning dolzarbligi va mohiyati....	260
N.S.G'afurova	
Ijtimoiy tarmoqlar punktuatsiyasining pragmatikasi.....	261
G.M.Камалова	
Методология преподавания физической культуры в вузах на современном этапе.....	266
R.M.Ubaydullayev	
Qishloq qizlari jismoniy tayyorgarligini tabaqalashtirilgan metodika orqali baholash	270
A.K.Nafasov	
Tarixda sivilizatsiyalarning shakllanishi tarixi xususida	274
F.A.Ikramov	
Mustaqil ta'lim faoliyati asosida talabalarining huquqiy ta'limini tashkil etishning pedagogik omillari.....	277
D.T.Tursunova	
Talaba xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning mazmuni va psixologik asoslari	281
D.D.Boymirzaeva	
O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida tashkiliy faoliyat va boshqaruv amaliyotining mavjud muammolari tahlili	286
I.I.Soliyev	
Yangi O'zbekistonda OTMlar boshqaruviga xalqaro standartlarni joriy qilish vazifalari.....	292
S.S.Qozaqova	
Hikoya tuzishga o'rgatish maktabgacha yoshdagi bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishning muhim vositasi sifatida	298
F.A.Askarov	
Jismoniy tarbiya darsi jarayonida interfaol usullar ta'lim samaradorligini asosiy bo'g'ini sifatida ..	304
D.Z.Isaboyeva	
Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarida zamonaviy ko'nikmalarni shakllantirishning pedagogik psixologik asoslari (xalqaro baholash dasturi)	308
M.I.Ne'matov	
O'quvchilarning jismoniy madaniyatini rivojlantirishning etno-pedagogik asoslarini takomillashtirish	311

IBN AL-ARABIYNING TASAVVUFIIY QARASHLARINING ASOSIY YO'NALISHLARI VA YONDASHUVLARI**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ВЗГЛЯДЫ СУФИСТСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ ИБН АЛЬ-АРАБИ****THE MAIN DIRECTIONS AND APPROACHES OF THE MYSTICAL VIEWS OF IBN AL-ARABI****Mirzayev Axrorjon Azamovich¹**¹Farg'ona politexnika instituti "Ijtimoiy fanlar va sport" kafedrasida katta o'qituvchisi**Annotatsiya**

Ushbu ilmiy maqolada Abu Bakr Muhammad Ibn Arabiyning hayoti va ijodi, ta'limoti va dunyoqarashi to'g'risida ma'lumotlar, falsafa va tasavvuf sohalaridagi ilohiy-diniy qarashlari, ilmiy asarlari va ularning mazmun-mohiyatiga qisqacha to'xtalib o'tilgan.

Аннотация

Статья содержит информацию о жизни и творчестве, учении и мировоззрении Абу Бакра Мухаммада ибн Араби, его богословские и религиозные воззрения, научные труды и их содержание в области философии и мистики.

Abstract

This scientific article contains information about the life and work, teachings and worldview of Abu Bakr Muhammad ibn Arabi, theological and religious views, scientific works and their content in the field of philosophy and mysticism.

Kalit so'zlar: islom falsafasi, tasavvuf falsafasi, Ulug' Shayx, asketizm, faylasuf, donishmand, tariqatlar, fiqhiy mazhablar, Qohira, Damashq, Bog'dod, rekonkistlar

Ключевые слова: Исламская философия, философия суфизма, Великий шейх, аскетизм, философ, мудрец, секты, правовые секты, Каир, Дамаск, Багдад, реконкисты

Key words: Islamic philosophy, philosophy of Sufism, Great Sheikh, asceticism, philosopher, sage, sects, legal sects, Cairo, Damascus, Baghdad, reconquests

KIRISH

Bugungi kunda tasavvuf falsafasini yangicha yondashuvlar asosida o'rganish, buyuk mutafakkirlarning tasavvufiy asarlarini tadqiq etish, ijtimoiy ahamiyatini keng jamoatchilikka ko'rsatib berish ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlar oldidagi dolzarb vazifalardan biri bo'lib turibdi. Ayniqsa O'zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasida ham "buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratish, buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish maqsadida O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash"[1]ning aniq chora-tadbirlari belgilab berilishi ham Sharq ilmiy-ma'naviy merosini tadqiq etish dolzarbligini ko'rsatib beradi.

Shu bilan birga, islom falsafasi va ilohiyotshunosligida chuqur nom qozongan, o'z ilmiy izlanishlari va g'oyalari bilan ijtimoiy ongni va dunyoqarashni o'zgartirishga uringan mutafakkirlarning qarashlarini o'rganish, ularning xulosalarini tahlil etish, ijtimoiy ahamiyatini milliy yuksalish jarayoniga olib kirish ustuvor vazifalardan biridir.

Bu borada tasavvuf falsafasining yetuk vakili, diniy-tasavvufiy qarashlarni yangi bosqichga olib chiqqan mutafakkir Ibn al-Arabiyning tasavvufiy qarashlaridagi falsafiy-antropologik jihatlarni tadqiq etish, bu asosida gnoseologik va teologik qarashlarning islom olamidagi rivojlanish tendensiyasini ko'rib chiqish, asrlar davomida o'zaro ta'sirlashgan madaniyat vakili sifatidagi ijtimoiy qarashlarini o'rganish zarurati yuzaga chiqadi. Shunday ekan falsafa tarixi nuqtai nazaridan Ibn al-Arabiyning qarashlarini tadqiq etish, uning tasavvufiy g'oyalarini shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan omillarni, ijtimoiy muhit ta'sirini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Abu Bakr Muhammad Ibn Arabiy tasavvufiy tasavvurlarni tartibga solingan tizimini yaratdi, shuning uchun uni hozirgacha “ash-shayx al-akbar” (buyuk ustoz) deb atashadi.

Buyuk mutasavvuf, alloma ibn al-Arabiy Abu Bakr Muhammad ibn Ali Muhiyiddin 1165-yil 7-avgustda Ispaniya (Andalusiya)ning Mursiya shahrida tavallud topgan. Bu ulug' zot musulmon dunyosi e'tirof etgan arab mutafakkiri va shoir, tasavvuf nazariyasi va amaliyotining asoschilaridan biri, falsafiy dunyoqarashda panteistik yo'nalishning atoqli namoyandasi. Asosan, Ispaniya va shimoliy Afrikada yashagan va faoliyat ko'rsatgan. Ibn al-Arabiy o'rta asr Sharq mutafakkirlari kabi yaqin va o'rta Sharq mamlakatlariga sayohatlar qilgan, tasavvuf ilmining markazlaridan bo'lgan Bog'dod va Damashqning diniy-islomiy masjid-madrasalarida, o'quv yurtlarida bo'lgan, islom dini mohiyati, tasavvuf ilmining ilmiy-nazariy qoidalarini, shart va uslublarini o'rgangan va ayni paytda o'rgatgan ham. O'zi yashagan davridayoq o'rta asrlar musulmon olamining buyuk mutafakkiri sifatida tanilgan. “Buyuk murabbiy”, “Ulug' Shayx” (ash-Shayx al-Akbar) unvonlariga sazovor bo'lgan. Uning yaratgan ta'limoti o'z davridayoq O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida, asosan, Misr, Suriya, Eron, Iroq, Turkiya, Ispaniya, Shimoliy Afrika shuningdek, Markaziy Osiyo mamlakatlarida keng tarqalgan va mashhur bo'lgan.

Ibn al-Arabiyning shaxsiy hayoti to'g'risida ma'lumotlar yo'q. U boshlang'ich ta'limni Mursiyada olib, keyinchalik Aleksandriya (Shimoliy Afrika), Qohira, Damashq, Bog'dod kabi shaharlarda o'z davrining alloma mutasavvufilaridan ta'lim-tarbiya olganligi haqida qisqa ma'lumotlar mavjud. Uning ta'limoti esa O'rta asrlarda, ayniqsa, yangi davrlarda Yevropaning oliy va diniy o'quv yurtlarida o'qitilgan. Bu haqda yangi davrning faylasuf olimlari Sinpoza, Toland kabi faylasuflarning asarlarida ma'lumotlar uchraydi va ular ibn al-Arabiyning falsafiy qarashlarini baholashga, unga tizim berishga harakat qilganlar[2].

Ulug' shayx Ibn al-Arabiy barcha mutasavvuf allomalar kabi kamtarona hayot kechirib, butun umrini, aql-idroki va hayotiy faoliyatini islom dini asoslarini, Qur'oni Karim, shariat va hadislarni o'rganish hamda tahlil qilishga bag'ishlagan. Bu ulug' zot dunyoviy va diniy tasavvufiy ilmlarni puxta va asosli bilishiga qaramay, kibru havoga berilmagan, podsholar, yirik amaldorlar va mulkdorlar hadya-ehson qilgan mablag'larni kambag'al bechoralarga, masjid-madrasa talabalariga tarqatib berardi. Bu haqda ayrim rivoyatlar va hikoyatlar paydo bo'lgan. Aytishlaricha, Suriya podshosi uni o'z huzurida qabul qilib, ko'pdan-ko'p in'omlar etib, hatto qasr sifat qilib uy-joy qurib bergan. U bu ehsonni qabul qilib, o'sha zahoti bir gado eshigiga savob so'rab kelganda, “ma ol, Allohdan, uning o'zidan boshqa iloh narsa yo'q”, - deb kelgan bor mol-mulkini berib yuborgan ekanlar. Ibn Arabiy ruhiy-darvishiy xislatlarga berilmagan, u islomning barcha ruhiy-irfoniy xususiyatlarini qabul qilgan holda, diniylikni dunyoviylik bilan qo'shib tushuntirib bergan. Ibn al-Arabiy Olloh, olam, odam haqida fikr yuritir ekan, uni bitta ma'noda, yagona – yakka birlik, muqaddaslik, mutlaqlik ma'nosida e'tirof etgan.

Ma'lumki, Muhiyiddin ibn al-Arabiy islom tarixida boy ilmiy-adabiy meros qoldirgan eng buyuk mutafakkirlardan biri hisoblanadi. Abdulvahob Sha'roniy uning asarlari sonini 400 dan ortiq[3] deb bilsa, Abdurahmon Jomiy ularning sonini 500 dan ortiq, deydi[4]. "Hadyat ul-orifiyn" muallifi esa Ibn al-Arabiyning 475 ta asarini sanab o'tadi[5]. Olmon sharqshunosi Karl Brokelmanning aniqlashicha, ularning soni 150 jildni tashkil etadi[6]. Eronlik tasavvufshunos olim Muhsin Jahongiriy esa Ibn al-Arabiyning 511 ta asarining ro'yxatini keltiradi[7]. Nima bo'lgan taqdirda ham Ibn al-Arabiyan boy ilmiy va adabiy meros qolgan va bu ma'naviy merosning katta bir qismi tasavvuf va irfon, kalom (ilohiyot), falsafa, tafsir, tarix, axloq va fiqh ilmlariga tegishli. Ibn al-Arabiy yaxshi shoir ham bo'lgan, ishqiy-irfoniy g'azallar va qit'alaridan tarkib topgan devoni – "Tarjumon ul-ashvoq" bilan shoir sifatida ham katta shuhrat qozongan. Zotan, haqiqiy shoir bo'lmay turib, oriflikning yuksak darajasiga erishish qiyin. Oshiqlik va oriflik, shoirlik va olimlik fazilatlarining uyg'unlashuvini Ibn al-Arabiyning mashhur izdoshlari – Sadridin Quniyaviy, Faxriddin Iroqiy, Shoh Ne'matulloh Valiy, Abdurahmon Jomiy va Kamoliddin Husayn Xorazmiy va boshqalar misolida ham kuzatish mumkin.

Ibn al-Arabiyning XIII asrgacha yashab, ijod etgan izdoshlari va ixlosmandlarining barchasi turli fiqhiy mazhablar va turli irfoniy tariqatlarga mansub bo'lganlar. Shu holatning o'zi ham Ibn al-Arabiyning biron-bir fiqhiy va aqidaviy mazhab doirasida chegaralanmaganidan darak beradi. Aks holda turli mazhab va firqalarga mansub bo'lgan orif va mutafakkirlar uning qarashlariga qiziqmagan bo'lur edilard. Yusuf bin Ismoyil Nabahoniyning (1265-1350) "Jome'i karomot ul-avliyo" nomli va Ibn Xallakonning "Vafayot ul-ayon" nomli asarlarida berilgan ma'lumotlarga qaraganda, Ibn al-Arabiy molikiya mazhabida bo'lgan[8]. Ammo Ibn al-Arabiyning fiqhiy-kalomiyl qarashlari,

ayniqsa uning e'tiqod borasidagi katta da'volari bu ma'lumotlarning aksini ko'rsatadi. U molikiya mazhabiga moyillik bildirgan bo'lishi mumkin (chunki XII asrlar va hozirgi davrda ham Shimoliy Afrika musulmonlarining bir qismini molikiylar tashkil etishadi), ammo hech qaysi bir fiqhiy mazhabga va hech qaysi bir kalomiy maktabga ergashmagan. Aksincha, u yuksak darajaga erishgan olim sifatida ijthod qilib, fiqh, kalom va irfonga oid har bir masalaga o'z mavqeidan turib baho bergan. Ammo uning nazdida "ijthod" tushunchasi ahli sunna val-jamoa ulamolariga xos bo'lgan "ijthod"dan (Qur'on, sunnat va ijmo'dan qiyos orqali hukm chiqarish) farq qiladi. U "ijthod" deganda "botiniy qobiliyatlarni rivojlantirish orqali payg'ambarlarga xos bo'lgan ilohiy fayzning kirib kelish jarayonini qabul qilish"[9] deb tushunadi.

Ibn al-Arabi ta'limoti uni nafaqat musulmon ilohiyshunosligining buyuk namoyandasi sifatida tanitdi, shu bilan birga, butun islom olami ma'naviy madaniyatining rivojlanishiga buyuk hissa bo'ldi. Ibn al-Arabiyaning falsafiy dunyoqarashida borliq tushunchasi panteistik ruhda talqin etiladi. Uning fikricha, barcha narsalarning mohiyatida maqsadga muvofiqlik mavjud. Shunday ekan, borliq, olam azaldan uyg'un va belgilangan tizimlar asosida yaratilgan va shakllantirilgan.

Ibn al-Arabiyaning diniy va ilmiy dunyoqarashi g'oyat ko'p qirrali hamda mukammalligi sababli Yevropa va Sharq mutafakkirlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. "Eng ulug' muallim" maqomiga ega bo'lgan bu zotni tasavvufiy ta'limotini ta'riflashda tadqiqotchilar ikki oqimga bo'linganlar: ular o'rtasidagi munozaralar, ikki xil fikr, ikki xil baholash shakllangan. Allomaning tarafdorlari "donishmand", "faylasuf", muqaddas va mo'jiza avliyo deb ta'riflana, boshqlari esa, bid'atchi, savdoyi, xudosiz, dinni o'ldiruvchi deb hisoblaganlar. Bunday qarashlar sharqshunos, islomshunos olimlar tomonidan asossiz, deb qaralsa-da, yuqoridagi aqidaparastlar o'z g'oyalaridan chekinmaydilar, ibn al-Arabiyni qoralashda davom etadilar. Ibn al-Arabiyaning hayoti va ijodi, ta'limoti va dunyoqarashi to'g'risida ma'lumotlar turli-tuman va qiziqarli. Bu zot bilimdon va ma'rifatli oilada dunyoga kelganligi adabiyotlarda xabar qilinadi. Otasi Ali ibn Muhammad yuksak ma'naviyatli shaxs bo'lgan. O'sha davrning mashhur allomasi Ibn Rushd (Yevropalik faylasuf tarixchilar lotincha Avereos deb ataydilar, averroizm ta'limotiga asos solgan) otasining do'sti bo'lgani bois Ibn al-Arabi hali mo'ylabi sabza urmayot buyuk faylasuf bilan uchrashib, muloqot qilgan. Ibn al-Arabiyaning keyingi falsafiy qarashlari shakllanishiga ana shu ijodiy muloqotlar ham ta'sir ko'rsatgan bo'lsa ajab emas.

Ibn al-Arabiyaning falsafa va tasavvuf sohalaridagi ilohiy-diniy qarashlariga o'sha davrning buyuk allomalarning ta'limotlari kuchli ta'sir o'tkazganini aytib o'tish kerak. Shu ma'noda Ibn al-Arabiyni Ibn Rushd bilan bo'lib o'tgan muloqoti haqidagi hikoyatga to'xtalish lozim. Falsafa tarixidan ma'luki, Ibn Rushd (1126-1198) to'la ismi sharifi Ibn Roshd Abul Valid Muhammad ibn Ahmad falsafa, tibbiyot, adabiyot, fiqh-qonunshunoslik bobida beqiyos yuksakliklarga erishgan ensiklopedist olim bo'lgan. U Andalusiya hukmdori Abu Yoqub Yusufning topshirig'i bilan Aristotel asarlariga sharhlar bitgan. Ma'lumot uchun shuni qayd etish kerakki, Arastu asarlariga mukammal sharhlarni Aristoteldan keyingi "ikkinchi muallim" nomiga sazovor bo'lgan buyuk alloma Abu Nasr Forobiy yozgan va ular arab, ispan, lotin tillariga tarjima qilingan[10].

Ma'lumotni Ibn al-Arabiyaning Andalusiyaning eng yirik diniy va madaniy Markaziy-Ishbiliya (Sevil) shahrida oladi. Bu vaqtda uning oilasi (1172 y) bu yerdan ko'chib kelgan edi. Bu vaqtda mamlakatda hokimiyat uchun kurashda g'alaba qilgan Almoxadlar dinastiyasidan kelib chiqqan Abu Yaqub Yus ko'lida bo'lib, kelgusida so'fiy mutafakkiri Ibn al-Arabiyaning otasiga muhim davlat martabasini beradi. Bu davrda Sevil gullab-yashnaydi, Andalusiyaga eng yaxshi shoirlar, olimlar, vrachlar va musiqachi-ijrochilar, musulmon madaniyatiga talantlari yig'iladi. Asketizm, tartibsizlik, boshboshdoqlik bilan dabdabali maxovat, qashshoqlik bilan farovonlik yonma-yon hukm surardi.

Ibn al-Arabiyaning Sevilda yashagan vaqtda muqaddas Qur'oni Karimni jiddiy o'rganadi, musulmonlikni asoslaridan bo'lgan hadislarni yod oladi, bu mashqlar uning eng keksa yoshigacha davom etadi. Musulmon dini uchun majbur bo'lgan bu asoslarni va fanlarni o'zining asarlarida tahlil qilib beradi. Ayni bir vaqtda gullab-yashnab farovon yashaydigan Sevil va unga yaqin shaharlar bostirib kelayotgan xristian Rekonkistlarining olovli taftini seza boshlagan edi. 1172-yilda Sevil Portugaliya qirolligining hujumiga duch keldi, bu jangda portugaliya qiroli Alfans Enrikes g'alaba qiladi, musulmonlar armiyasi qattiq mag'lubiyatga uchraydi. Bu musulmon tasavvufi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ibn al-Arabiyaning yuqori martabali ulug'lar uni asosan davlat arbobi bo'lib yetishishini kutgan, uni avval Almoxad sultonlarining birining kotibi xizmatiga berishgan, ammo kelgusidagi buyuk tasavvuf olamini bu qoniqtirmaydi, tabiatan aql-idrok va fikr-xayollarga cho'madigan xislatlari uni darveshlik, Xudo yo'lida xizmat qilish yo'lini tanlashga va oxir-oqibatda asketik (tarki dunyo)

hayot tarziga kirishga olib kelgan. Ibn al-Arabiyning guvohlik berishicha, u 1184-yilda uzil-kesil soʻfiyona hayot yoʻliga kirgan uning birinchi ustoz avliyo al-Uraybi boʻlgan: undan bir oz oldin, 1180-yilga yaqin Yevropa va Sharqda dong taratgan arab faylasufi ibn Rushd bilan uchrashgan. Bu hodisa Ispaniyaning Kordova shahrida yuz bergan va boʻlajak soʻfiyda katta taassurot qoldirgan. Ibn al-Arabiyning keyingi butun hayoti Andalusiyada mistik tasavvuf ideallariga soʻzsiz xizmat qilishga bagʻishlangan. U soʻfiylarning hayot tarzi va urf-odatlariga monand ravishda doimo maʼnaviy yangilanish yoʻllarini izlagan. Ular orasida ilohiyshunoslik ilmini chuqur egallagan soʻfiylar bilan birga chala savodga ega boʻlgan, yoki umuman, savodsiz darveshlar ham boʻlgan. yosh soʻfiy ularni ajratmagan, aksincha, maʼnaviy jihatdan sof, yarim bechora holda kun kechirgan sayyohlarni oʻziga yaqin olgan. Oʻzining murabbiylari va ular rahbarligida ilm olganligi haqidagi maʼlumotlarni Ibn al-Arabi keyinchalik “Muqaddas ruh” asarida batafsil yozadi. Unda Andalusiya va Shimoliy Afrikada soʻfiylar harakati toʻgʻrisida deyarli toʻliq yozilgan. Bu vaqtda yosh boʻlgan, endigina tasavvuf yoʻlini tanlagan Ibn al-Arabi 9-12 asrlarda koʻplab mashhur soʻfiylar haqida, musulmon mistiklari haqida xabar beradi: al-Muxasibi (vafoti 857-yil), as-Sulami (vafoti 1021-yil), al-Kushayri (vafoti 1072), al-Gʻazzoliy (vafoti 1111-yil), oʻzining vatandoshlari Ibn Masarri (vafoti 931), Ibn al-Arif (vafoti 1141-yil), ibn Barradjon (vafoti 1141-yil) va boshqalarning asarlarini oʻrganganligini yozadi. Bu davrda yosh soʻfiy qadimgi grek falsafasi va neoplaton falsafasi toʻgʻrisidagina emas, arab musulmon falsafasi toʻgʻrisida ham gʻira-shira, tumanli tasavvurga ega boʻlgan. Uning asarlarida oʻsha davrning buyuk faylasuflari al-Kindiy, al-Forobiy, Ibn Sino, Ibn Bajja, Ibn Tufayl nomlari uchramaydi. Uning asarlarida yunon faylasuflaridan Platon va Aristotel nomlari juda kam uchraydi va ularning asarlariga sharhlar yuzaki berilgan.

Ibn al-Arabiyning gʻoyaviy-falsafiy taʼlimotini asosiy yoʻnalishini kuzatish shuni koʻrsatadiki, unga koʻproq oʻsha davrda oʻzaro shiddatli kurash olib borgan ikki ilohiyshunoslik maktablari – moʻtaziliylar va ashʼariylar namoyondalarining asarlari maʼlum boʻlgan. Moʻtaziliylar (ajralib chiqqanlar) ratsionalizm, aqlni birinchi oʻringa qoʻygan boʻlsa, ashʼariy (Hasan ibn Ashʼariy)lar kalom ilmini (mutakallimlar) asosiy deb bilganlar. Ibn al-Arabi har ikki maktabning qarashlarini toʻla qabul qila olmagan. Har ikki tomon uchun ham aqlni, ham aqliy dalilni absolyutlashtiradi, aslida ular Ollohni va borliqni bilishning taxminini xulosalariga tayanadi, demak, har ikki ilohiyshunoslik maktab vakillarining adashishi bilim olishning ratsionalistik metodini mutlaqlashtirishdadir, deb hisoblaydi Ibn al-Arabi.

Keksalik asoratlarini his qilgan ibn al-Arabi Damashq shahrida muqim qolishga qaror qiladi. Maʼlumotlarga qaraganda, u 1222-1223-yillardan boshlab, Suriyadan tashqariga chiqmagan. Damashqda unga diniy arboblardan boshligʻi Bonu Zakiy homiylik qiladi. Unga 30 dirham miqdorda nafaqa tayinlaydi. Bu ibn al-Arabiya qoʻl keladi, chunki bu vaqtga kelib, katta oilaga, kamida 2ta xotinga, ikki oʻgʻil, nomaʼlum sondagi qizlar va nevaralarga ega edi. Bundan tashqari, oʻnlab toliblar ham uning qaramogʻida boʻlgan[11]. 1229-yilda ulugʻ ustozga paygʻambarning oʻzidan “donishmandlik” toʻgʻrisida topshiriq keladi. Ibn al-Arabiyning eng ommalashgan asarlari shu tarzda dunyoga keladi. Bu asarlar mazmunga va gʻoyalarga boyligi bilan zamondoshlari va kelajak avlodda katta taassurot va qiziqish uygʻotadi. Shuning uchun ham tasavvuf haqida maʼlumotga ega boʻlgan taqvodor yoki soʻfiylar bu asarlar haqida bilganlar.

Albatta, diniy dunyoqarashlar xilma-xil boʻlgan davrda Ibn al-Arabiyning asarlari ham tekis, kurashsiz tarzda din peshvolari tomonidan oson qabul qilinmagan. Bu asar musulmon sivilizatsiyasi tarixida shiddatli tortishuvlarga sabab boʻldi. Unga koʻplab sharhlar yozilgan. Shuni taʼkidlash kerakki, Ibn al-Arabi yaqin vaqtlarga qadar soʻfizm ijodi va merosi bilan shugʻullanuvchi gʻarb shaqshunoslarining eng mahsuldor obyekti boʻlib kelgan. Chunki uning taʼlimoti din va eʼtiqodning mohiyati gʻoya, oʻtkir zehn va zakovat bilan ochib berilgan, ularning chuqur ichki mohiyati loʻnda va aniq tahlili qilingan.

Tasavvuf ilmining asoschilaridan biri buyuk muallim ibn al-Arabi 1240-yilda qarindosh-urugʻlari, doʻstlari, yaqinlari davrasida vafot etadi va Damashq yaqinidagi shaharchalaridan biri as-Salhiyga dafn etilgan. Usmoniylar imperiyasi davrida uning qabri ustiga mahobatli maqbara qurilgan. Hozirgacha buyuk ustozning hurmatini bajo keltirib, uning muxlislari sharq va gʻarb mamlakatlaridan ruhini shod etish uchun ziyoratga keladilar.

Ibn Arabiyning “al-Futuxat al-Makkiyya” va “Fusus al-Hikam” asarlari eng ahamiyatli deb tan olingan, ularning tahlili natijasida tasavvuf falsafasi haqida toʻgʻri tasavvurga kelish mumkin. Boshqa manbalar (masalan, Jaloliddin Rumiyning mashhur “Maʼnaviy Masnaviy”si) allegorik, sheʼriy tarzda bayon etilib, ularni falsafiy talqinini amalga oshirish murakkabdirdir.

Ibn al-Arabiyning tasavvufiy ta'limotining falsafiy antropologiyaga asoslanadi. Bu g'oyaga ko'ra olamning barpo etilishining asosiy sababi bu – inson. Bu g'oya barcha so'fiylar fikri va ruhining manbai bo'lib kelgan. Buyuk shayx Ibn al-Arabi ham ushbu g'oyaga sodiq qolgan holda inson va uning oxirgi maqsadi koinotni yaratilishini bosh yo'nalishi, bo'lgan degan g'oyani isbotlashga intiladi. YA'ni, hozirgi fan bilan tushunganda Olloh va koinot antropomorf tarzida, ya'ni Olloh-xudoni odam shaklida namoyon bo'lishidan iborat, inson bir vaqtning o'zida Ollohga va yaratilgan olamga o'xshaydi, demak, inson tomonidan o'z-o'zini anglash jarayonida Olloh va koinotni bilib olishi mumkin, degan so'fizm ta'limotini ilgari suradi.

Ibn al-Arabi "Muhitni tasavvur etish" nomli asarida musulmon (umuman barcha dinlarda bo'lgan kabi) ilohiyatshunosligining aqliy (mantiqiy) va moddiy olamning o'zaro munosabati masalasiga jiddiy to'xtaladi. Ruhiy va moddiy dunyoni o'zaro munosabati masalasi o'rta asrlarda falsafiy tafakkurning qizg'in mavzusiga aylangan edi. Ushbu masala yuzasidan nominalistlar va realistlar o'rtasida g'oyaviy kurash borar edi. Ibn al-Arabi realistlar tomonida bo'lib, "narsalar azal-boshdan Olloh ruhi ilmida mavjud bo'lgan va real mohiyat sifatida yuzaga chiqqan" degan fikrni tarafdori bo'lgan. Xudoning xohishi va irodasi bilan aqliy (sukut) va voqeiy holatiga o'tkazilgan va asrlar davomida o'z xususiyatiga ega bo'lib borgan[12]. Ushbu fikrlardan ayon bo'ladiki, koinot azaldan Xudo, ilohiy bilim doirasida makon-u voqelikda namoyon bo'lgan. Garchi olam Olloh, odam xaqidagi qadimgi yunonlar va xristian dinida ilgari surilgan g'oyalar bilan o'xshash bo'lganda Ibn al-Arabi bu masalani "Muhammad mohiyati", "Mohiyatlarning mohiyati" ya'ni "G'oyalarning g'oyasi", "Uchinchi narsa", "Buringi asos (substansiya)" kabi tushunchalar vositasida o'z fikrini asoslaydi. Ayrim holatlarda buyuk shayx to'g'ridan to'g'ri "Olloh so'zi" (kalomi) iborasini qo'llaydi va islomiy mazmuni kuchaytiradi.

Xususan, o'rta asrlarda yashab ijod qilgan xristian va musulmon mutafakkirlarini mohiyatan bir xil bo'lgan masala, bitta masala Olloh va olam, olam-odam o'rtasidagi munosabat to'liqlantirib kelgan. Shuningdek, Ibn al-Arabi ham bu universal muammoni yechishga harakat qiladi va yaratuvchining mohiyatini ifodalashga va taxlil qilishga kirishadi. Buyuk ustoz borliqni "Uchinchi narsa" deb nomlaydi. Bu tushuncha musulmon ilohiyoti ta'limotidan birmuncha farq qiladi :

a) narsa o'zida yashovchi ya'ni o'z borlig'ida o'ziga yetarli bo'lgan borliq;

b) o'zida – o'zi yashovchi borliq o'zidan tashqaridagi kuchga extiyojmand ekanligi ya'ni Ollohga extiyoji. Bu tushunchaning bir qismiga o'z-o'zi bilan yashovchi borliq, demak narsa o'zida ilohiy absolyut (mutlaqlik)ning o'zi. Ikkinchi qismiga barcha yaratilgan borliq kiradi, o'zini mavjudligini ta'minlashga extiyoj. Majbur bolgan narsa o'zida, demak Ollohga extiyoj, zaruriyat. Ibn al-Arabiyning bu qarashlari bir jihatdan Platonning mutlaq g'oyasiga yaqin kelsa, ikkinchi jihatdan birinchi materiyani ifodalasa, uchinchi jihatdan ilohiy (ayni bir vaqtda insoniy) ong sifatida harakterlanadi.

E'tiborlisi shundaki, mumtoz muallim ancha murakkab va qabul qilish uchun ancha qiyin bo'lgan yuqoridagi fikrlarini jadvallar va sxemalar yordamida izohlashga harakat qiladi. Uning falsafiy-mantiqiy usuli metafizik - abstrakt mantiqiy muloqotdan sezdirilmagan xolda ilohiyotga o'tish, shundan so'ng mifalogik she'riyatga o'tadi. Ibn al-Arabiyning panteistik yo'li huddi shu yerda materiyani metafizik tarzda tushunish va Olloh yaratuvchi ekanini e'tirof etishda namoyon bo'ladi. Bu jihatdan uning "Atrof mohiyatning tasavvuri" nomli asarida bayon etilgan falsafiy fikr-muloxazalar muhim ahamiyatga ega. Bu asarda yaratilgan olam mohiyati rivoyatlar yordamida tushuntiriladi. Uning rivoyatiga ko'ra, insonni asrovchi farishtalar o'zlariga ishonib topshirilgan kalit yordamida ochishi mumkin bo'lgan eshikni izlaydi va olam jumboqlarini yechishga urinadi.

Ibn al-Arabiyning olam haqidagi taxmini va hayollari, ayniqsa, kosmogoniya to'g'risidagi qarashlarida turli darajadagi farishtalar va daholar muhim o'rin egallaydi. Ular koinotda "hayotiy kuchlar" bo'lib uni boshqaradi. Xuddi shu tarzda bir qator o'xshash ilohiy nomlar keltiriladi, ular asosan, Qur'oni Karim sura va oyatlaridan olingan. Shuningdek, uning "Birinchi aql" asarini tadqiqotchilar Qur'ondagi "Pir", "Umumiy ruh" kabi ilohiy tushunchalar bilan oydinlashtiradi. Amalda, Ibn al-Arabi o'zining barcha diniy va astrologik nazariyalarini Qur'oni Karim va hadislardan keltirilgan dalillar bilan mustahkamlab boradi. Bu xol ulug' shayxning Qur'on va ilohiy naqllarni talqin etishning o'ziga xos xususiyatiga ega ekanligini bildiradi, ularga Olloh tomonidan kiritilgan barcha ma'no mohiyatni ochib berishni ko'zda tutadi. Buyuk muallim ustozning fikricha, Qur'on va o'ta nisbatan ozroq darajada bo'lsa-da afsona, naql, rivoyatlar, Ollohning nutqi, so'zi sifatida xaqiqatni so'zlarda qotib qolgan ifodasi, ilohiy bilimlardan inson tushunchasiga olib tashlanganidir. Faqat ana shu xaqiqatni to'la ravishda anglasagina inson narsalarni mohiyatiga

kirishi va ko'rinadigan hodisalardan uzoqlashishi ruhiy qalb ko'zlari bilan ko'rishi mumkin. Ammo, bu avliyolik nozil qilingan insongagina beriladi.

XULOSA

Xulosa qilganda, Ibn al-Arabiy asarlaridagi ilohiy mohiyat va hisobsiz haqiqatlar o'rtasidagi ruh va materiya, birlamchi asos va uning uncha muhim bo'lmagan xususiyatlari borliqning turli darajalari ortasidagi munosabatlar, yaratilgan olamni yashashi va harakatining ro'li to'g'risidagi g'oyalar aks ettirilgan. Koinotni yaratilish va borlig'i koordinatasi afsonaviy emas, to'la voqelik tarzida tasvirlashi, u nafaqat subyektiv ong balki obyektiv voqelik va ular Ibn al-Arabiy xayolotida doimo ko'rinish to'g'risidagi fikrlari hayratga soladi. Bu o'rinda ulug' shayxning hayolot, tasavvur to'g'risidagi fikrlari yana ham muhim. Uning ulug' tasavvur xissiy idrok etish kabi voqedir. Payg'ambar va Olloh ato etgan oliy ruh, ong va idrok etgan kishigina atrof – muhit, moddiy dunyodan voz kechishi mumkin. Tasavvur sohasida ruhiy-ma'naviy mohiyat, xissiyot ko'rinish mohiyatini oladi, moddiy narsalar esa aksincha ilohiylik kasb etadi. Xullas, boshqachaciga aytganda olam Ollohning o'zini-o'zi tasavvur etish, shu ma'noda u mustaqillik va voqelikdan mahrum etilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2022 йил 28 январь «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони. // lex.uz.
2. Степанянц М.Т. Философение аспекти суфизма. Москва.: Наука, 1980, -С. 8-28.
3. Абдулваҳҳоб Шаъроний. Ал-явоқит в-ал-жавоҳир. 1-ж. –Миср, 1343. -С. 8.
4. Абдурахмоми Жомий. Нафаҳот ул-унс. –Техрон, 1337, саҳ. 546.
5. Исмоил Пошшо Бағдодий. Ҳадят ул-ориғийн. 2-ж. –Истамбул, 1951. -С. 114-121.
6. Arabischen Litteratur, Vol. 1. p. 571-582.
7. Муҳсин Жаҳонғирий. Муҳйиддин ибн ал-Арабий чеҳраи баржастаи ирғони исломий, -С. 108-134.
8. Юсуф бин Исмоил Набаҳоний. Жомийи каромот ул-авлиё. -Миср. 1381, 1-жилд, -С. 200; Ибн Халлакон Аҳмад бин Муҳаммад. Вафаёт ул-аъён. -Байрут. 1965, 7-жилд, -С. 11.
9. Ибн ал-Арабий. Футуҳот ул-Маккия. 3-жилд. -Миср. 1392, -С. 270.
10. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири, -Тошкент.: Фан, 1971. –Б. 145.
11. Ҳомиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Тошкент.: Шарқ, 2004, -Б. 22.
12. Ибн ал-Араби. Мекканские откровения. Перевод А.Д. Кныша. Санкт-Петербург, 1995. С.25.